

1601.–1603. aasta näljahäda Eestimaal.

I. Kronoloogia, ikalduse ulatus ja sissetulekute langus

Marten Seppel

Eesti ajalookirjanduses on nimetatud „suureks näljahädaks” kõige levinumalt kolme kataklüsmi – 1315., 1601.–1603. ja 1695.–1697. aasta näljahäda. Mõnevõrra lähemat käsitlust on neist leidnud üksnes viimane. Liivimaad tabanud 1601.–1603. aasta näljahäda on küll väga tuntud sündmus, kuid seni pole selle kohta ilmunud ühtegi üksikasjalikumalt uurimiskatset.¹ Selle peamiseks põhjuseks on olnud kaheldamatult sobiva allikmaterjali nappus. Tuntud on küll 1601. aasta maarevisjon, kuid see ei anna näljahäda uurimiseks peaaegu mitte mingeid pidepunkte.² Huvipakkuvaid kirjeldusi näljahäda õuduste kohta pakuvad Fabriciuse, Nyestede, Bodeckeri kroonikad,³ kuid nendest ei selgu, kui suur oli ikalduse tegelik ulatus ja kui tõepäraselt neid narratiivseid allikaid saab üldse võtta. Tulevalt kasutatud kroonikate Liivimaa-keskusest on pealegi kogu senine ajalookirjandus kirjeldanud 1601.–1603. aasta näljahäda sündmuse suuresti ainult Liivimaal, seevastu näljahäda kulg Rootsiile kuuluval Eestimaal on leidnud ainult juhuslikke äramainimisi (peamiselt seoses Rootsi-Poola sõjaga või Tallinnas 1603. aastal möllanud katkuga).

Käesolev kaheosaline artikkel püüab teha esimese katse 1601.–1603. aasta näljahäda lähemaks avamiseks, et selgitada, milline oli ikkagi näljahäda kulg ja selle tegelik ulatus. Uurimus tugineb peamiselt kahele allikaliigile, mis valgustavad näljahäda olukorda just Rootsi võimu alusel Eestimaal. Esiteks 1601.–1603. aastast pärinevad kirjad Eestimaa asehaldurilt ja Tallinna raelt hertsog Karlile (hilisemale kuningas Karl IX-le) ning teiseks Eestimaa linnuseläänide majandusaruanded nende aastate kohta.

17. sajandi alguses Eestimaal Rootsi võimu administratsiooni juhtinud asehaldurid Moritz Leijonhufvud (1601–1602) ja Anders Lennartsson (1602–1605) teavitasid hertsog Karli pidevalt Eestimaal valitsevast näljahädast ja sõjast tekkinud kahjustest aastatel 1602–1603.⁴ Paraku on just sel ajal asehalduri kantseleis olnud kasutusel tindisegu, mis on tänaseks suuresti kustunud. See tähendab, et kui muidu sellest perioodist pärit dokumendid on jätkuvalt hästi loetavad, siis suur osa just asehaldur Lennartssoni poolt saadetud kirjadest 1602.–1603. aastast on peaaegu täiesti loetamatuks pleekinud. Hästi on aga

¹ Tollal jäi allikate puudumisele osutades 1601.–1603. aasta näljahäda lähemalt käsitlemata ka autori doktoritöös: M. Seppel. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. (Dissertationes historiae Universitatis Tartuens, 15.) Tartu, 2008.

² Vt. lähemalt: Ü. Tarkiaisen. Maarevisjonid Eesti- ja Liivimaal Rootsi võimuperioodi alguses. – Ajalooline Ajakiri 2013, nr. 2 (144), lk. 152–179.

³ Suuresti nendele kroonikatele tuginedes on 17. sajandi alguse suuri ikaldusi kajastatud viimati ka: A. Tarand, J. Jaagus, A. Kallis. Eesti kliima minevikus ja tänapäeval. Tartu, 2013, lk. 88–90.

⁴ Need kirjad on säilinud RA, Livonica II, vol. 3 ja 4.

nendest aastatest säilinud Tallinna rae kirjad hertsog Karlile,⁵ kus leidub mitmeid otseseid teateid maal valitsenud nälja- ja katkuoludest.

Käesolev uurimus põhineb aga esmajoones 17. sajandi alguse Rootsi riigiarhiivis leiduvatel lossifoogtide arveraamatutel (*fogderäkenskaper*), mida on peetud Rootsi riigi käes olnud mõisate (ennekõike endiste Tallinna ja Saare-Lääne piiskopi valduste) tulude ja kulude arvestamiseks.⁶ Rootsi riik oli 17. sajandi vahetuseks sisse seadnud juba märkimisväärselt detailse bürokraatliku aruandluskohustuse kõigile kuninga käes olnud mõisatele ja linnustele. Seejuures on kõikide foogtide ja mõisavalitsejate poolse põhjaliku majandusaruandluse jaoks riigi poolt välja töötatud täpne instruksioon, mida tõendab suurema osa aruannete ühesugune ülesehitus (kajastades majandusaasta sissetulekuid-väljaminekuid, talupoegade andamite laekumist, külvikogust ja saagihulka, tühjunud talude ja adramaade hulka, veskikohtasid, läänistatud külasid, mõisa inventari jne.). Tähelepanuta ei saa jääda ka vaadeldavate arvepidamiste kohustuslik rootsikeelsus (saksa keeles on ainult mõni üksik aruanne), kuigi kõiki ordu- ja piiskopivaldusi ei valitsenud ainult rootslased. Eriti väärtuslikuks teeb vaadeldava allikaliigi asjaolu, et selliseid täpseid aruandeid tuli täita iga-aastaselt ning nende põgusamgi võrdlus näitab, et seda pole tehtud hoolimatult varasemate aastate andmeid ühest aastast teise kopeerides, vaid iga aasta kohta on säilinud uuesti ettevõetud aruandlus. Leidub siiski ka puudulikult koostatud aruandeid, kus näiteks mahukaid kokkuarvutusi pole jõutud või võetud vaevaks teha ning ka talupoegadelt laekuvaid sissetulekuid on

üles märgitud ebaühtlaselt. Pealegi võivad need foogtide arveraamatud hinnata asustuse langust üksnes riigi käes olevate mõisate osas. Aadlimaaade ja isegi ajutiselt panditud külade kohta puuduvad jätkuvalt täpsemad andmed, kuigi Rootsi kõrgeaadlikud (De la Gardie, Oxenstierne jt.) hakkasid oma suurtest läänivaldustest Eesti- ja Liivimaalt nõudma peaaegu samasugust aruandlust oma mõisavalitsejatelt. Kõige suuremaks puuduseks 17. sajandi algusaastate kirjavahetuse ja arveraamatute puhul on aga ikkagi nende väga lünklik säilimine ja suure osa materjali vahepealne kaotsimine.

Huaynaputina mõju

Juba 1825. aastal ilmunud „Inimkonna haiguste kroonikas” tõi Friedrich Schnurrer välja, et samaaegselt, kui 1601. aasta talvel tabas Euroopat erakordne külmalaine ja maavärise-mised, toimus Peruus Arequipa lähedal asuva vulkaani purske. Seejuures toob Schnurrer 1602. aastal puhkenud ulatusliku näljahäda puhul välja kolm maad, mida see enim tabas – Inglismaa, Liivimaa ja iseäranis Venemaa.⁷ Alates 1998. aastast on leidnud küllaltki kindla teadusliku aluse, et just Lõuna-Peruu vulkaan Huaynaputina, mis purskas 1600. aasta veebruarist märtsini, oli põhjuseks, mis tõi kogu põhjapoolkeral kaasa külmalaine.⁸ Rootsisis oli 1600/01. aasta talv pikk ja väga külm. 1601. aasta viljasaak ei valminud, mida üks Lõuna-Rootsisist pärit allikas põhjendab sellega, et „sel aastal päikesel polnud oma õiget loomupärast paistet ega kuumust, vaid paistis pilvitu taeva korral nagu läbi vine kuni kella üheksa-kümneni päeval ja siis keskpäeval kaotas oma

⁵ RA, Livonica II, vol. 43.

⁶ Foogtide arveraamatuid on lähemalt tutvustanud ja esile tõstnud nende kasutamisevõimalusi: K. Tarkiainen. De baltiska vackeböckerna från 1500-talet som befolknings- och agrarhistoriska källor. – Arkiv hemma och ute. (Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven.) Stockholm, 1995, lk. 76–86; A. Põldvee. Padise foogtide arveraamatud (1562–1619) Rootsi Riigiarhiivis. – Padise ja Vantaa. Keskaja sild Padise ja Vantaa vahel. Padise, 2012, lk. 135–148.

⁷ F. Schnurrer. Die Krankheiten des Menschen-Geschlechts, historisch und geographisch betrachtet. II. Th. Tübingen, 1825, lk. 151–152.

⁸ S. L. de Silva, G. A. Zielinski. Global influence of the AD1600 eruption of Huaynaputina, Peru. – Nature 1998, nr. 393, lk. 455–458; K. L. Verosub, J. Lippman. Global impacts of the 1600 eruption of Peru's Huaynaputina volcano. – Eos, Transactions American Geophysical Union, 89 (2008), nr. 15, lk. 141–142.

paiste taas”⁹. Kuna Huaynaputina näol oli tegemist viimase viiesaja aasta ühe suurima vulkaanipurskega maailmas, siis on väga usutav, et Rootsi allikas kajastab just selle vulkaani mõju.¹⁰ Selle tulemuseks oli, et 1601. aasta suvi oli viimase 600 aasta kõige külmem põhjapoolkeral ja Fennoskandia alal üks külmemaid viimase 1500 aasta jooksul¹¹ (sedasama suure tõenäosusega ka Eestis¹²).

Igal juhul on tänaseks leitud Huaynaputina vulkaanitegevuses veenvam tõend 17. sajandi alguse külmast põhjustatud suurtele ikaldustele kui lihtsalt selgitus nn. väikese jääaja kliimaperioodi tüüpilistele ilmingutele.¹³ Samamoodi on Huaynaputina mõju peetud peamiseks teguriks ka Põhja-Hiinas 1601. aastal valitsenud külmale ilmale ning selle tulemuseks olnud viljajäädustele ja puhkenud suurele näljahädale.¹⁴

17. sajandi algusaastate suur näljahäda tabas ennekõike Ida- ja Põhja-Euroopat. Lääne- ja Kesk-Euroopa ajalookirjandus mingit kohutavat näljahäda aastatel 1601–1603

ei tunne; suurem näljakriis tabas Briti saari, Portugali, Hispaanias, Prantsusmaad, Madalmaid ja Itaalias hoopis 1590ndatel.¹⁵ William A. Dando kirjutab oma klassikaks saanud raamatus „Näljahädade geograafia”, et 17. sajandi kolmel esimesel aastal nõudis näljahäda Venemaaga piirnevas Ida-Euroopas ja „fookusega Liivimaal” vähemalt 500 000 elu.¹⁶ Selle ilmestamiseks esitab Dando äratuntava tsitaadi Nikolai Karamzinilt. Tegelikult ka näljaohvrite arv „vähemalt 500 000” on leidnud kõige suuremat omaksvõttu just Karamzini „Vene riigi ajaloo” põhjal. Karamzin ise tugines 1601.–1603. aasta näljahäda sündmuste edasiandmisel omakorda suuresti Liivimaaga tihedalt seotud seikleja Konrad Bussowi „Moskva kroonikal” (mida Karamzin nimetas „usaldusväärseks kaasaegseks kirjelduseks”, kuid omistas selle ekslikult veel Martin Bär/Beerile).¹⁷ Ei ole üllatav, et kuigi 17. sajandi alguse näljahäda on Venemaa ajaloos hästi tuntud sündmus (kuna see langes kokku segaduste aja puhkemisega), tuginevad senised

⁹ G. Utterström. Climatic fluctuations and population problems in early modern history. – Scandinavian Economic History Review, 1955, lk. 26–41 (kasutatud selle artikli kordustrükkis rmt-s: The ends of the earth: perspectives on modern environmental history. Ed. by D. Worster. Cambridge, 1988, lk. 63). – Veel 1970. a. ei osanud H. H. Lamb pakkuda, milline vulkaan avaldas Euroopas sellist mõju, et nii Lõuna-Skandinaavias kui ka Kesk-Euroopas paistis läbi 1601. aasta kuni juulini 1602 nii päike kui kuu tuhmilt ja ähmaselt: H. H. Lamb. Volcanic dust in the atmosphere; with a chronology and assessment of its meteorological significance. – Philosophical Transactions of the Royal Society, A, 1970, nr. 266, lk. 501.

¹⁰ S. L. de Silva, G. A. Zielinski. Global influence, lk. 455–456.

¹¹ Seda kinnitavad dendrokronoloogilised andmed: K. R. Briffa, P. D. Jones, F. H. Schweingruber, T. J. Osborn. Influence of volcanic eruptions on Northern Hemisphere summer temperature over the past 600 years. – Nature 1998, nr. 393, lk. 450–455; S. L. de Silva, G. A. Zielinski. Global influence, lk. 457. Samuti Kanadas oli 1601. a. üks seitsmest kõige külmemast aastast viimase millenniumi jooksul. Ch. Pfisteri rekonstrueeritud kuu temperatuuride järgi olid aastad 1600 ja 1601 kõige külmemate aastate hulgas ka Šveitsis: K. L. Verosub, J. Lippman. Global impacts, lk. 141.

¹² S. Jevrejeva on Riia sadama jääolude andmete põhjal näidanud, et 1600/01. aasta talv oli selgelt üks külmemaid ja 1601/02 talv keskmiselt külmem ajavahemikul 1529–1720: S. Jevrejeva. Severity of winter seasons in the northern Baltic Sea between 1529 and 1990: reconstruction and analysis. – Climate Research, 17 (2001), lk. 60. Vt. ka A. Tarand, J. Jaagus, A. Kallis. Eesti kliima, lk. 88.

¹³ K. L. Verosub, J. Lippman. Global impacts, lk. 141; vrd. V. Seresse. Des Königs „arme weit abgelegene Vinterthanen”: Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613. Frankfurt a. M., 1996, lk. 68.

¹⁴ Jie Fei, Jie Zhou. The possible climatic impact in North China of the AD 1600 Huaynaputina eruption, Peru. – International Journal of Climatology, 29 (2009), lk. 927–933.

¹⁵ Vt. P. Clark. Introduction. – The European crisis of the 1590s. Essays in comparative history. Ed. by P. Clark. London, 1985, lk. 6–8.

¹⁶ W. A. Dando. The geography of famine. London, 1980, lk. 80.

¹⁷ N. M. Karamzin. Istorija gosudarstva Rossijskogo. Tom 4. Moskva, 1903, lk. 51–53. Et mõista peamist narratiivi Venemaa 1601.–1603. aasta näljahäda kohta, selleks ongi vaja alustada Bussowi kirjeldustest näljahäda olukorrast Moskvast, Boriss Godunovi jõupingutustest nälja- ja vaestebasis, leivahinna suurest tõusust, pere liikmete üksteise hulgamisest, inimliha söömisest, näljaohvrite arvust, hukkunute matmistest jms.: C. Bussow. Relatio. Das ist Summarische Erzählung vom eigentlichen Ursprung dieses itzigen blutigen Kriegs-Wesens in ▶

käsitlused isegi kuni viimase ajani¹⁸ jätkuvalt valdavalt Karamzinile või otse Bussowile. Ülejäänud peamisteks allikateks Venemaa näljahäda õuduste kirjeldamisel on olnud Abraham Palitsyn, Isaac Massa ja Jacques Margeret. Siiski leidub Venemaal ka üksikuid laiema allikabaasiga ja põhjalikumaid uurimusi,¹⁹ mille tulemusena on igal juhul kogu Ida- ja Põhja-Euroopat tabanud 1601.–1603. aasta näljahäda kõige enam lähemat tähelepanu saanud just Venemaa ajalookirjutuses.

Korduvad uurimistulemused on tõendanud ka Rootsis tõsiseid viljaikaldusi aastatel 1601–1603, mis puudutasid pea kogu maad ja viisid viljahinnad väga kõrgele.²⁰ Vallentuna (Uppland) kirikuraamat räägib nende aastate kohta „kohutavast kallist ajast maal”, mil loendamatu arv inimesi suri nälga, mida saatsid katk ja teised haigused.²¹ Soomes oli katastroofiline ikaldus 1601. aastal üle kogu maa, mida tuntakse „suuri olkivuosi” nime

all.²² Külm võttis suure osa ka järgmisest, 1602. aasta viljasaagist (mõnel pool ei saadud „ei ühtki viljatera”), mille tulemusena on 1603. aasta algusest säilinud ridamisi kaebekirju nii Pohjanmaa, Satakunta kui teiste piirkondade talupoegadelt, kus nad kurdavad valitseva näljahäda, möödunud aasta ikalduse, paljude nälgasuremise ja oma suutmatuse üle ettenähtud andameid tasuda.²³ Seejuures ongi tähelepanuväärne, et kui Soomest on säilinud ridamisi talupoegade kaebekirju oma näljalolude kohta 1602.–1603. aastast, siis Eesti- ja Liivimaalt nii otsesed allikad talupoegadelt endilt puuduvad. Teateid suurest vaesusest ja näljahädast Soomes ning selle tulemusena sõjameeste ja talupoegade suremisest nälga (*att både Krigzfolcket och bonden döo i hunger*) saadeti järjepidevalt ka Tallinna, kus Liivimaa sõja jaoks tegeles armee kogumisega asehaldur Anders Lennartsson.²⁴ Puhkenud suur näljahäda kestis Soomes vähemalt kuni

► Moscoviter-Land oder Reussland. – Rerum Rossicarum scriptores exteri. Tomus I. Petropoli, 1851, lk. 22–24. Konrad Bussow (1552–1617) oli pärit Hannoveri lähedalt, sattus aga 1590. aastatel teenistust otsides Riiga, kus abiellus. Ta oli algselt Poola, seejärel poolt vahetades hertsog Karli teenistuses. 1601. a. siirdus Bussow Moskvasse, kus teda tsaar Boriss võttis hästi vastu ja kust ta oli sunnitud lahkuma alles 1606. a. Šuiski ajal. Seejärel tagasi Liivimaal asuski Bussow kirjutama Moskva kroonikat, mille juures oli talle abiks tema väimees Martin Beer. Tagasi Saksamaale pöördudes soovis ta oma 1613. a. valminud käsikirja avaldada, kuid selle avaldas hoopis 1615. a. rootslane Peer Peersson (Peter Petreius) omapoolsete muudatustega rootsi keeles Stockholmis. Bussow töötas oma käsikirja ümber ja soovis selle 1617. a. avaldada Lübeckis, kuid enne seda suri. Karamzin kasutas nii Petreiusi kui Saksamaalt leitud Bussowi käsikirja (mida küll kuni 19. saj. keskpaigani omistati Martin Beerile, kuigi nt. Chr. Kelch oma Liivimaa ajaloos (1695) kasutas samuti juba Bussowi käsikirja, millele ta ka otseselt viitas, nagu ka 1601.–1603. aasta näljahäda juures otseselt Petreiusi tööle, nende kahe vahel seost küll tõmbamata): C. Bussow. The disturbed state of the Russian realm. Transl. and ed. by G. E. Orchard. Montreal, 1994, lk. xxix–xxxv; vt. ka E. Kunik. Ueber einige historische Schriften von Konrad Bussow, Martin Beer und Petrus Petrejus. – Das Inland, 1850, nr. 7, lk. 97–99.

¹⁸ Nagu nt. S. Kozlovskij. „Velikiij golod v Smutnoe vremja”: k voprosu o vlijanii proročno-klimatičeskogo faktora na social’no-političeskij krizis Rossii vtoroj poloviny XVI – pervoj poloviny XVII v. – Smutnoe vremja v Rossii. Konflikt i dialog kul’tur. Materialy naučoj konferencii. Sankt-Peterburg, 12–14 oktabrja 2012 goda. Sankt-Peterburg, 2012, lk. 93–94; C. S. L. Dunning. Russia’s first civil war: the Time of troubles and the founding of the Romanov dynasty. University Park, Penn., 2001, lk. 97–99.

¹⁹ Ennekõike: V. Koreckij. Golod 1601–1603 gg. v Rossii I cerkov. – Voprosy istorii religii i ateizma. Sbornik statej VII. Moskva, 1959, lk. 218–256; V. Koreckij. Formirovanie krepostnogo prava I pervaja krest’janskaja vojna v Rossii. Moskva, 1975, lk. 117–147; osalt Koretskile toetudes, osalt uut pakkudes ka: R. Skrynnikov. Rossiija v načale v. „Smuta”. Moskva, 1988, lk. 38–44.

²⁰ E. F. Hekscher. Sveriges ekonomiska historia från Vasa. I–2. del. Stockholm, 1936, lk. 403; G. Utterström. Climatic fluctuations, lk. 60, 63–64; S. Lilja. Klimat och skördar ca 1530–1820. – Fiske, jordbruk och klimat i Östersjöregionen under förmodern tid. Red. S. Lilja. Huddinge, 2012, lk. 96.

²¹ E. F. Hekscher. Sveriges ekonomiska historia, lk. 403.

²² V. Voipio. Katovuosi 1601 vaikutuksineen Varsinais-Suomessa. – Historiallinen Arkisto, 24 (1914), nr. I:6, lk. 1–37.

²³ Handlingar upplysande Finlands historia under Karl IX:s tid. Utg. av J. E. Waaranen. I: 1600–1602. Helsingfors, 1863, nr. 225; II: 1603–1608. Helsingfors, 1864, nr. 259–264 (lk. 5–14).

²⁴ RA, Krigshistoriska samlingen, vol. M1279 (N. Clansson, J. Holst ja T. Göransson A. Lennartssonile 03.05., 04.05., 16.05., 17.09., 28.09.1603).

1603. aastani (osalt isegi 1605. a-ni), mida on Soome ajalookirjanduses peetud oma ulatuselt võrreldavaks 1696.–1697. ja 1867.–1868. aasta näljahädaga.²⁵

Aastatel 1600 ja 1601 tabas katastroofiline ikaldus ka Norrat, millele järgnenud näljahäda kestis vähemalt 1603. aastani.²⁶ Näljahäda ja katku all kannatasid aastatel 1602–1603 Preisimaa ja Poola-Leedu. Kui 1603. aasta veebruaris Moskvasse teel olnud Hansa linnade saadikud jõudsid Vilniuses, siis ootas neid ees katkust ja näljast räsitud linn. Katkuohvrid loeti linnas juba kümnetes tuhandetes, kelle hulgas oli saadikute kirjelduse kohaselt ka „Liivimaalt pagenud talupoegi”. Lisaks kannatas kogu Leedu „suure kalliduse” ja näljahäda käes, milles „osaliselt” nähti süüd käimasolevas „Liivimaa sõjas”. Saadikute teel olid nad läbinud Leedus „paljusid täiesti välja surnud ja tühjaksjäänud külasid”, Vilniuses aga nälginud või külmunud surnuks „pea igal öösel” 10–50 vaest, keda võis hommikuti tänavatelt leida.²⁷

Teated näljahäda kohta Eesti- ja Liivimaaal

Otsesõnu „näljahädast” või isegi juba „suurest näljahädast” hakkavad Eesti- ja Liivimaa allikad rääkima alates 1601. aasta hilissügisest

või 1601/02. aasta talvest.²⁸ Mai alguses 1602 kirjeldas Tallinna raad hertsog Karlile, et olukord linnas pole hea „verise sõja ja eelmisel aastal olnud igat liiki vilja ikalduse tõttu”. Selle tulemuseks on „kallis aeg” ning „kogu maalt” tulevad „vaesed inimesed” otsima pääsemist linnast, kes „sageli kukuvad kokku, paljud surevad nälja tõttu ja kõdunevad”.²⁹

Kuna 1602. aasta sügisel ikaldus viljasaak teist aastat järjest, siis näljahädale mingit loodetud leevendust ei tulnud. Detsembris 1602 teatas Eestimaa asehaldur hertsog Karlile, et „siin maanurgas nii aadli kui mitteaadli hulgas on üks selline näljaahastus (*Hunger-Jämmer*)”, et seda pole võimalik küllaldaselt kirjalikult edasi anda.³⁰ Sama kuu lõpus on asehaldur oma raportis hertsogile maininud, et „rahva hulgas on palju kaeblemist ja igati suur vaesus”.³¹ Pärnu raad kaebas 1602. aasta detsembris, et linna tagamaa on nii laostunud ja talupojad nii vaesunud, et sel aastal pole „ühtainuski tündrit rukist maalt linna toodud”, mistõttu kodanikkond on jäänud sissetulekuteeta.³² Eestimaa aadel on 1603. aasta märtsis märkinud oma kaebuses Rootsi võimule, et maal valitsev „viletsus ja näljahäda” on selline, mida pole võimalik „ei sõnadega väljendada ega sulega edasi anda” (*solcher Jammer und Hungersnödt ... weder mit wortten außgeredet oder mit der feder erreicht werden*).³³

²⁵ V. Voipio. Katovuosi, lk. 1; R. Fagerlund, K. Jern, N. E. Villstrand. Findlands historia 2. Esbo, 1993, lk. 115.

²⁶ E. Ekman. Undersökning om årswäxtens förhållande, och i synnerhet mißwäxt-åren i Sverige, från år 1523 til år 1781. – Samling af rön och afhandlingar, rörande landtbruket, som til Kongl. Wetenskaps Academien blifwit ingifne. Tom IV. Stockholm, 1783, lk. 148; H. H. Lamb. Climate, history and the modern world. New York, 1982, lk. 214–215.

²⁷ L. Schleker. Reisebericht der Hansischen Gesandtschaft von Lübeck nach Moskau und Nowgorod im Jahre 1603. – Hansische Geschichtsblätter, Jg. 1888. Leipzig, 1890, lk. 37.

²⁸ Nt. J. Chr. von Boineburgki uudisteade 21. detsembrist 1601: „Und ist alhier in Liefland solch gross Hungers Noth ...”: J. v. Bohlen. Einige Nachträge zu der Abhandlung. Johann des Mittlern, Grafen von Nassau-Katzenellenbogen, Heerfahrt nach Livland etc. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's, VIII Bd. Riga, 1857, lk. 423. Nõnda märgib ka Bödecker oma kroonikas Liivimaaal „näljahäda” (Hungersnoth) alates 1601. a. sügisest ja sellele järgnenud talvest: Bodeckers Chronik Livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638. Bearb. J. G. L. Napiersky. Riga, 1890, lk. 7.

²⁹ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 07.05.1602).

³⁰ RA, Livonica II, vol. 4 (Anders Lennartsson hertsog Karlile, 05.12.1602, mustand).

³¹ RA, Livonica II, vol. 4 (Anders Lennartsson hertsog Karlile, 31.12.1602).

³² ... das Landt ist vortorben, die Armen-Pauren, davon wir bißhero unsere Narung zu haben pflegen, seint dermaßen außgearmet, das nicht eine einzige Tonnen Rogken zuer Stadt vom Lande gebracht worden ist: RA, Kriigshistoriska samlingen, vol. M1279 (Uus-Pärnu raad A. Lennartssonile, 15.12.1602).

³³ RA, Livonica II, vol. 36 (Sembliche Landtrathe und ritterschaft des Fürstenthumbs Esten übergebene Punkte, 26.03.1603).

Mai algul 1603 avaldas Tallinna raad lootust, et hertsog Karl on kindlasti temale saadetud teadete põhjal teadlik, „millises ahastavas ja täiesti nutmapanevas olukorras on see maanurk”, kus iseäranis kannatab „vaene süüta talurahvas”, kes on sunnitud taluma röövimiste ja piinade käes. Kuigi linnaesindajad pidasid silmas ennekõike käimasolevast sõjast tingitud kahjusid, toodi eraldi välja ka „maal puhkenud näljahäda”.³⁴ Igal juhul ametlikust kirjavahetusest tuleb pidevalt välja, et Eestimaal talupoegade nälgasuremine ja laostumine 1603. aastal oli täiesti reaalne ametivõimude hirm.³⁵

Lisaks näljahädale puhkes Eestimaal katkuepideemia. Viimane katkulaine oli Eestimaal (nt. Paide piirkonnas) talurahvast räsitud 1592. aasta suvest kuni 1593. aastani.³⁶ Tallinna raad teatas linnas katkule sarnase haiguse (*Kranckheit, fast einer innerlichen Pest gleich*) levimisest kevadel 1602, millesse olid surnud koguni „paljud väarikad kodanikud”.³⁷ Bödecker teatab, et 1601/02. aasta talvel hukkus Riias palju kodanikke ja muud rahvast *Brustseuche*’sse (see haigusenimetus on tuntud küll üldiselt hobusegripina).³⁸

1602. aasta augusti alguses oli Tallinnas hästi teada, et katk möllab Danzigis ja Hollandis.³⁹ Bödeckeri teatel jõudis katk Riiga ja Liivimaale sügisel 1602.⁴⁰ Esimest korda otseselt katku esinemisest Tallinnas teatas raad hertsog Karlile 19. veebruaril 1603.⁴¹ Mai alguses 1603 andis Tallinn teada katku „iga päev laiemast ja laiemast levimisest”.⁴² Kui 7. juulil 1603 peatus Venemaalt tagasi-teel olev Taani kuningavenna prints Hansu saatjaskond Tallinna reidil, siis sõitsid osad paadiga linna, kust tagasi pöördudes teatasid, et linnas möllab kohutav katk koos suure näljaga (*die Pest da gewaltig graßieret, auch grosse theurung daselbst*).⁴³ Sama aasta augustis rääkis Tallinna raad hertsog Karlile juba „igapäevasest” suremisest „kohutavasse katkuhaigusse”, mis viib hauda „meie kodanikud ja kodanike lapsed üksteise järel”.⁴⁴

Katkuohvritest Eestimaal, sh. ohvitseride seas, teavitati hertsog Karli pidevalt suvel 1603.⁴⁵ Sama ägedalt möllas katk Saaremaal⁴⁶ ja Liivimaal, Riias veel ka 1604. aastal. Tartu 1603. aasta raeprotokoll mainib nii nälga kui ka katku, mille tulemusena suri linnas suur hulk kodanikkonnast, sh. osa raeliikmeid.⁴⁷

³⁴ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 04.05.1603).

³⁵ Nt. Eestimaa asehalduri kiri seoses Tomas ECKELE võla vastu panditud talupoegade laostumise ohuga: RA, Livonica II, vol. 4 (Anders Lennartsson hertsog Karlile, 21.02.1603); vt. ka samas (Anders Lennartsson hertsog Karlile, 07.07.1603).

³⁶ RA, Livonica II, vol. 26 (Paide lossifoogt hertsog Karlile, 31.01.1593).

³⁷ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 07.05.1602). Rootsis puhkesid 1602. a. kevadel mitmed nakkushaiguste epideemiad, sh. düsenteeria. Päriskatk jõudis Rootsi 1602. aasta juulis, nõudes paiguti Lõuna-Rootsis veerand elanikest. 1603. a. maiks jõudis katkuepideemia Upplandi ja sealt edasi Rootsi põhjapoolsetesse läänidesse: G. Utterström. Climatic fluctuations, lk. 63–64.

³⁸ Bodeckers Chronik, lk. 7.

³⁹ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 05.08.1602). 1602. aastal puhkes katk ka paljudes Inglismaa linnades, sh. Londonis. Seejuures on pakutud, et Inglismaale jõudiski katk kõige tõenäolisemalt Amsterdamist või ka Danzigist: J. F. D. Shrewsbury. A history of bubonic plague in the British Isles. Cambridge, 1970, lk. 266.

⁴⁰ Bodeckers Chronik, lk. 15.

⁴¹ *Wollen gezweigen das die schreckliche Seuche der Pest bey uns sich schon sehen und vormerken lassen*: RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 19.02.1603).

⁴² RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 04.05.1603).

⁴³ Warhafftige vnd kurtze Relation Der Reussischen vnd Mußkowitzischen Reise, [– – –]. Hamburg, 1604, lk. 25; J. Beyer. Se Gotland och sedan dö. Axel Gyldenstiernes besök på ön 1603. – Haimdagar, 2010, nr. 1/2, lk. 52–54.

⁴⁴ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 20.08.1603).

⁴⁵ Nt. teade rittmeister Kreudeneri ja tema majaproua katku suremisest: RA, Livonica II, vol. 4 (Anders Lennartsson hertsog Karlile, 07.07.1603).

⁴⁶ V. Seresse. Des Königs, lk. 68–69.

⁴⁷ F. K. Gadebusch. Livländische Jahrbücher, lk. 310–311, 316.

Samuti kaebas veebruaris 1604 Uus-Pärnu raad Eestima asehaldurile, et linna kodanikkond on hiljutisest katku möllamisest väga väikeseks ja jõuetuks kahanenud.⁴⁸

Koos näljahädaga puhkes Eesti- ja Liivimaal episootia ehk loomataud. Riia suurgildi oldermannide raamatus on märgitud loomade suur suremine tõbedesse juba seoses 1601. aasta üldise ikaldusega.⁴⁹ Aastatel 1601–1603 möllas loomakatk suure hoobina talupoegade toimetulekule ka Saaremaal⁵⁰ ja see ulatus vähemalt kuni Ida-Preisini.⁵¹ Padise foogt oli enne 1604. aasta suve sunnitud „kogu maad tabanud” loomakatku leviku tõkestamiseks maha tapma mõisa 16 veist, mille loomaliha sai küll arvestada mõisa sissetulekute hulka.⁵²

Loomulikult tuleb arvestada näljahäda ulatuse ja maa tühjenemise juures ka suurt samaaegse sõjategevuse mõju. Veebruaris 1602 nimetas asehaldur Moritz Leijonhufvud hertsog Karlile maa tühjenemise ja talurahva hukkamise või pagemise peamise põhjusena just näljahäda, kuid selle kõrval teise tegurina mänginud rolli sõjaväeosade liikumine.⁵³ Kuigi sõja esimestel aastatel 1600–1601 suutis hertsog Karl olla edukas ja sõjategevus toimus peamiselt Poolale kuuluval Liivimaal, siis juba 1602. aasta suveks jõudsid poolakad oma vastuvallutusega Eestimaale (võttes Rakvere, Paide).⁵⁴ Juba juuli alguses 1602 kaebas Ees-

timaa mõisnikkond, et kuna vaenlane on okupeerinud Rakvere, asunud piirama Paidet ja „seega kogu Virumaa ja Järvamaa oma võimu alla saanud, samuti selliselt Harjumaal ringi hulguvad”, siis „ükski aadlik” ei saa pidada oma mõisa, ei külvata ega jahvatada, mistõttu peavad nad koos oma naiste ja lastega „näljas ja hädas oma elu lõpetama”.⁵⁵

Teateid selle kohta on palju, kuidas 17. sajandi algusaastatel kannatasid Eestimaal ka paljud aadlikud suurt puudust, seda aga ennekõike sõjakahjude tõttu. Juba 1601. aasta novembris kirjutas Eestimaale Rootsi väepealikuks palgatud Nassau krahv Johann, et „igapäevaselt tulevad paljud aadlikud, nii mehed kui naised, selliste hädakaebustega minu juurde, keda on nälg tagant ajanud ja kes ei tea enam ühtegi päeva edasi elada”.⁵⁶ Näiteks 18. veebruaril 1603 kostitas Pärnu asehaldur Pavell Godberg (Paul Gottberg) 10 leiva ja poolteise naela lihaga vaesunud aadlimeest (*einem Armen vom Adell*) Christoffer Treideni koos tema naise ja lastega, kes olid teel Tallinna.⁵⁷ 1602. aastal võttis Haapsalu linnus vastu ja pakkus ülalpidamist sõja tõttu pagenud aadlikeskrouadele Liivimaalt.⁵⁸

Kokkuvõttes sõjategevuse kahjusid näljahädast ja hilisemast katkust eraldada on olemasoleva allikmaterjali põhjal võimatu. Eestimaal allikad üksnes kinnitavad, et sõjaga

⁴⁸ ... *die Bürgerschaft durch die newlich alhier graßierende Seuche sehr in abnemen gebracht ...*: RA, Krigshistoriska samlingen, vol. M1279 (Uus-Pärnu raad A. Lennartssonile, 07.02.1604).

⁴⁹ Das Buch der Aeltermänner grosser Gilde in Riga. – Monumenta Livoniae antiquae, IV. Bd. Riga, Leipzig, 1844, lk. 251.

⁵⁰ V. Seresse. Des Königs, lk. 68–69.

⁵¹ M. North. Die Amtswirtschaft von Osterode und Soldau. Vergleichende Untersuchungen zur Wirtschaft im frühmodernen Staat am Beispiel des Herzogtums Preussen in der zweiten Hälfte des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Berlin, 1982, lk. 84.

⁵² ... *efter Bodskaps Siukan waar uthöfver hela Landet, Nödgedes han fördenskuldh at lätthe slachta sin Bodhskap*: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 59 (Otto Werners Rekenskap för Padiss Clösterslähn, 01.08.1603–01.08.1604).

⁵³ ... *ein theill auch wegen durchstreuffung deß ab- und zu ziehenden Kriegsvolcks, weggereumet, mehrentheils aber auß Hungersnoth gestorben, dadurch dieß Gebieth in solchen Abgang geraten, ...*: RA, Livonica II, vol. 3 (Moritz Leijonhufvud hertsog Karlile, 19.02.1602).

⁵⁴ Vt. Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani. Koost. ja peatoim. E. Küng. Tartu, 2013, lk. 73–78.

⁵⁵ RA, Livonica II, vol. 3 (Eestimaal aadli memorial hertsog Karlile, 03.07.1602).

⁵⁶ J. v. Bohnen. Einige Nachträge, lk. 421; M. Laidre. Dorpat 1558–1708. Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn, 2008, lk. 234–235.

⁵⁷ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekenskap för upbört och uthgiftt widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁵⁸ Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg, aus authentischen Quellen gesammelt von Rudolf v. Ungern-Sternberg. 2. Th.: IV.B. Urkunden aus schwedischer Zeit. Reval, 1875, nr. 497.

kaasnev laastamine oli tohutu. Juba sõja puhkemisest alates kurdeti Eestimaalt läbi liikunud Rootsi vägede põhjustatud suurte kahjude üle. Näiteks 1601. aasta suvel märkis Haapsalu asehaldur Wolter Kursell hertsog Karlile, et temani jõuab iga päev kaebusi mõisatest ja vaeselt talurahvalt, et nii meritsi kui ka maad mööda liikuvad sõdurid panevad toime palju vägivalda ja viivad kaasa, mis võtta annab.⁵⁹ Lisaks olid talupojad maksustatud Rootsi-poolse kontributsiooniga, mille nõudmiste üle kaevati. Samuti oli suureks koormaks mõisameeste (Rootsi teenistuses olevate palgasõdurite) majutamine. Nagu kaebasid Haapsalu talupojad 1601. aastal, veel enne suurte ikalduste algust, et neil pole „paljude aastate” jooksul mõisameeste varustamise tõttu enam leibagi majas, ning Noa-rootsi talupojad esitasid loetelu hobustest, mis on Rootsi mõisameeste poolt neilt võetud.⁶⁰

1602. aasta novembris raporteeris Eestimaa asehaldur hertsog Karlile, et vaenlase „rüüstamiste ja laostamiste” tõttu „pole vaesele talumehele jäänud ei härja, hobust ega muud oma vajaduseks”. Ta pidas seejuures silmas ennekõike Pärnu piirkonda, kus linnus vajas Rootsist saabunud lisaproviandi ja kus asehalduri kirjelduse kohaselt kannatas „iseäranis kroonutalurahvas sõjategevuse ja maad tabanud näljahäda läbi”⁶¹.

Eestimaal Poola vägede poolt toime pandud röövimiste ja laastamiste tohutuid kahjusid maal kirjeldas korduvalt ka Tallinna raad oma teadetes hertsog Karlile kogu 1603. aasta vältel.⁶² Sellele lisaks kaebas 1603. aasta

alguses Tallinna raad hertsog Karlile, et „vastuolus igasuguse sõjaaja korra ja õigusega” laastavad ja riisuvad maal koguni „meie omaenda” sõdurid ning oma kohtadelt pagenud talupojad, mille tulemusena linna ümbruses mitmete miilide ulatuses pole enam midagi röövida ega võtta.⁶³ 1603. aasta märtsi lõpus avaldas Eestimaa rüütelkond kartust, et vaenlase kohutava laastamise ja tapatöö tulemusena „ei jää kogu maal ühtegi talupoega ellu” (*das kein Paur im ganzem Lande im leben bleiben werden*).⁶⁴

Ikalduse ulatus

1601. aasta suvi oli ebatavaliselt jahe ja väga vihmane, mis ei lasknud viljal valmida.⁶⁵ Lõpuks tabas hävitavalt põllul olevat vilja enneolematult varajane külmaline. Tallinna raad kirjeldas 1601. aasta sügisel kogu viljasaaki haaranud ikaldust „ettenägematu ja ootamatuna”, mis tabanud ka naabermaid (*ein unvorsehend und plotzlich, allerhand mißewachß in diesen Landen und übliggender Nachbarschaft eingefallen*).⁶⁶ Riia suurgildi orldermannide raamatus on 1601. aasta üldist ikaldust seostatud ainuüksi „enneaegse külmaga”, nii et „kogu vili põllul külmus ja täiesti hukkus”.⁶⁷ Ka Pihkva letopiss teatab lühidalt 1601. aasta varajasest külmast ja seeläbi saagi hukkumisest.⁶⁸ Venemaa allikates on dateeritud esimest külma juba juuli lõpuga, teisel augusti keskpaiga või septembri esimeste päevadega.⁶⁹ Friedrich

⁵⁹ RA, Livonica II, vol. 26 (Wolter Kursell hertsog Karlile, 04.07.1601).

⁶⁰ Samas (Wolter Kursell hertsog Karlile, 06.08.1601).

⁶¹ RA, Livonica II, vol. 4 (Anders Lennartsson hertsog Karlile, 18.11.1602).

⁶² Eriti nt.: RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 20.08.1603). Vt. ka sõjategevuse kohta Eestimaal 1603. a.: E. Tärvel. Die Schlacht bei dem Hofe zu Palmse 1603. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Baltica Stockholmiensis, 11.) Stockholm, 1993, lk. 89–96.

⁶³ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 19.02.1603).

⁶⁴ RA, Livonica II, vol. 36 (Sembtliche Landtrathe und ritterschaft des Fürstenthums Esten übergebene Punkte, 26.03.1603).

⁶⁵ Vt. A. Tärvel, J. Jaagus, A. Kallis. Eesti kliima, lk. 88–89.

⁶⁶ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 10.05.1602).

⁶⁷ Das Buch der Aeltermänner, lk. 252.

⁶⁸ V. Koreckij. Golod 1601–1603 gg. v Rossii i cerkov, lk. 119–120.

⁶⁹ Samas, lk. 119–121.

Engelke Zengali alalt on teatanud, et suvilja tabas hukatuslik külm viiendal päeval pärast lauritsapäeva 1601 ehk 15. augustil.⁷⁰ Täpselt sama kuupäeva annab Moskva patriarh Filareti õukonnas koostatud nn. „Uus letopis” (Novyj letopisec), kus on märgitud, et 1601. aastal tabas vilja suur külm neitsi Maarja taevassevõtmise pühal.⁷¹

1601. aasta juba suviste külmakahjustele järgnes lühike sügis ja varajane talv, mis ei lasknud niigi kehva kvaliteediga talviljaseemnel idaneda. Engelke järgi oli kokkuvõttes 1601. aastal lisaks külmast võetud suviljale väga halb ka rukkisaak ja midagi polnud kasvanud sel suvel isegi aedades.⁷² 1601/02. aasta talv oli erakordselt külm kogu Põhja- ja Ida-Euroopas. Kui 1602. aasta kevade algus oli soe ja ilus, siis kogu lootuse 1602. aasta heast saagist võttis taas külm hiliskevadel ja suve esimesel poolel, mis tabas rukist õitsemise ajal.⁷³ 1602. aasta ikalduse kohta märkis Tallinna raad, et „kogu talurahvas lõikas sellel sügisel kas mitte midagi või ainult vähe vilja” (*aller Paurschaft entweder nichts od. gahr*

weinig ahn Korn, diesen Herbst ist eingearnet).⁷⁴ Seega kaks aastat järjest põhjustas viljaikalduse vihm ning ennekõike varajane ja suur kahju põhjustanud külmaline. 1603. aasta kevade ja suve ilm olid vilja kasvuks juba paremad, kuid kehva saagi peamiseks põhjuseks oli vähene või kehva kvaliteediga külvilja olemasolu.⁷⁵

Kokkuvõttes kõige enam ongi allikalisi teateid just 1601. aasta ikaldusest, mis oli midagi täiesti erakordset ja viis väga kiiresti näljahäda puhkemiseni juba sama aasta hilissügisel.⁷⁶ Liivimaal märgivad Friedrich Engelke ja Franz Nyenstede väga sarnaselt, et 1601. aasta suvel võttis külm kogu suvevilja ja see, mis rukkist mõnel pool valmis sai, rööviti maal „vaenlase ja sõprade poolt”.⁷⁷ Seevastu 1602. ja iseäranis 1603. aasta ikalduse kohta otsesid kirjeldusi Liivimaalt peaaegu polegi. Veel kaks põlvkonda hiljemgi meenutati just 1601. aasta „suurt külma”, mis põhjustanud suure näljahäda.⁷⁸ Ka Soome rahvasuus mäletati just 1601. aastat, mida tunti ka „suure külma-aastana” (*iso hallavuosi*).⁷⁹

⁷⁰ Fr. Engelke. Wahrhaftige gantz erschröckliche, betrübte, und zwar von Anfang der Welt her, wol nieman hörte Newe Zeitung, Von dem grossen Hunger, so sich im 1602. Jar, Nur allein im Fürstenthumb Semgaln, I. F. D. Hertzogen Friedrichen zugehörig, in Lyfflande zugetragen, etc. Königsberg 1603. – Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst-, und Kurland, 2. Bd. (Scriptores rerum Livonicarum, II.) Riga, Leipzig, 1848, lk. 660.

⁷¹ „kkk kkkk kkkk kk kkk kkk kkkk k kkkk kkk kkkkkkkk kkk kkkk kkkkk kkkkk kkk kkkkk k kkkkk
kkkkkk kkkkkkk kkkkk kkkkk k kkk kkk kkk kkkk”: Polnoe sobranie russkix letopisej, t. XIV, č. I.
S-Peterburg, 1910, lk. 55; V. Koreckij. Golod 1601–1603 gg. v Rossii i cerkov, lk. 219. – 15. augusti kuupäeva
esitab ka Karamzin: N. Karamzin. Istoriija, lk. 51.

⁷² Fr. Engelke. Wahrhaftige, lk. 660.

⁷³ R. Skrynnikov. Rossija, lk. 38–39.

⁷⁴ RA, Livonica II, vol. 43 (Tallinna raad hertsog Karlile, 12.10.1602).

⁷⁵ Vt. nt. ikalduse kohta Saaremaal 1603. a.: V. Seresse. Des Königs, lk. 69; vrd.: V. Koreckij. Golod 1601–1603 gg. v Rossii i cerkov, lk. 219–226; M. Perrie. Pretenders and popular monarhism in early modern Russia. The false tsars of the time of troubles. Cambridge, 1995, lk. 30.

⁷⁶ Vt. ka nt. uudisteade Vilniusest 1602: „.... dan das gedreichlich vorgangen Jahr nicht zeitig gewordenn, derowegen alhir eine grosse nodt und Armodt, das auch viele Leute sich Hungers halben ums Leben bringen“: J. v. Bohlen. Einige Nachträge, lk. 426.

⁷⁷ Fr. Engelke. Wahrhafftige, lk. 660; Franz Nvenstädt's Livländische Chronik, lk. 112.

⁷⁸ Nii märgib 1644. a. Johannes Gutsloff, et „veel paljud elavad inimesed meenutavad“ 1601. aasta külmast tekkinud suurt näljahäda. Ning teisel: „Anno 1601 war ein grosser Frost, der verursachte einen grossen Hunger“: J. Gutsloff. Kurtzer Bericht vnd Vnterricht Von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöhhanda. Dorpt, 1644, lk. 186, 275; L. Kõiv. Johannes Gutsloffs *Kurtzer Bericht*. Eine typische und einzigartige Erscheinung im estländischen Schriftum des 17. Jahrhunderts. – Kulturgeschichte der baltischen Länder in der frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Hrsg. v. K. Garber, M. Klöcker. Tübingen, 2003, lk. 375–406, siin eriti lk. 390.

⁷⁹ V. Voipio, Katovuosi, lk. 2.

Eestimaal foogtide arveraamatud mõisate külvi- ja saagihulga kohta võimaldavad mõnevõrra täpsemalt selgitada 17. sajandi alguse ikalduse ulatust. Kahjuks on need aruanded just aastate 1601–1603 osas palju lünklikumad kui nendele eelnevate ja järgnevate aastate kohta.

Juba enne suuri ikaldusi 1601–1603 olid saagid olnud väga kõikuvad ja paiguti rakis või suvivili ikaldunud. Näiteks Narva lossi ümbruse põldudel⁸⁰ oli kaer täiesti ikaldunud 1598. ja seejärel oder 1599. aastal (vt. tabel 1). Tuleb arvestada, et 16. sajandi lõpus oli keskmine viljasaagikus endiselt ainult 3 seemne ümber⁸¹ ja veel 1680. aastatel andis Eestimaal rakis keskmiselt 4, oder 3,9 ja kaer 3,4 seemet.⁸² 1600. aastal olid vastavad saagikuse näitajad mõisamaadel Eestimaal keskmiselt 2,8 seemet rukkil, 3,8 seemet odral ja 3,2 seemet kaeral. Talumaadel võis saagikus olla mõnevõrra suurem. Seega, 1600. aasta saak oli Eestimaal veel kõikjal pigem täiesti tavapärase saagiaasta, kuigi Soome allikad näitavad külmast tingitud suurt saagikadu juba ka 1600. aasta kohta.⁸³

Seevastu 1601. aastal on täielik ikaldus tabanud rukist, kuid iseäranis suvivilja. 1601. aasta saak andis Jägala mõisapõldudel rukiseemne peaaegu tagasi, kuid suvivili hävis peaaegu täielikult, nii et kaera ei suudetud midagi lõigata ja otra ainult natuke üle kolmandiku külvatud seemnest.⁸⁴ 1601. aasta suvivilja ikaldus kajastub ilmekalt Narva lossi sissetulekutes, kus odra ja kaera laekumised langesid ühekorraga mitu korda (vt. tabel 3). Kokkuvõttes jäid 1601. aasta saagid enamasti alla ühe seemne, mida võib

nimetata tõesti erakordseks saagikaotuseks.

Küll aga lubavad vähesed andmed pidada juba 1602. aasta rukkisaaki pigem tavapäraseks ning pika valmimisajaga tatra saaki isegi üllatuslikult heaks. Seevastu suvivili ikaldus teist aastat järjest peaaegu täielikult. Keila mõisas saadi 1602. aastal 56 tündrist külvatud odrast kätte ainult 4 tündrit (tabel 1). Kuna Keila mõis oli vajaliku odra seemnevilja saanud Toompea lossilt laenuks (mis vili omakorda oli toodud Rootsist), siis Keila mõisavalitseja pidas vajalikuks sellise ulatusliku ikalduse kohta esitada ka talupoegade tunnistuskirja, millele olid veel alla kirjutanud Keila kirikuõpetaja Vincent Laurentius, Harju-Madise pastor Sigrified Aronus noorem, Keila ja Padise foogtid ja teised kohalikud aadlikud, kes tunnistasid, et nad on Keila mõisavalitseja juhtimisel Keila ja Harju-Madise kiriku juures üle kuulanud Keila lääni talupoegi Tallinnast saadud 1602. aasta odraseemne ikaldumise kohta. Talupoegade kinnituse kohaselt „pole keegi saanud oma [odra] külvist midagi tagasi ja pole seetõttu samal aastal suutnud maksta oma odrakümnist”.⁸⁵

1603. aasta rukkisaak oli Keilas täiesti keskmine. Seevastu odralõikusest ei saadud taas pea midagi. Siiski on Keila mõisavalitseja märkinud selle kohta aruandes, et vähesed odralõikuse põhjus oli hoopis vaenlase tekitatud kahju ja röövimine (*uthaf Fienden på Åkern förfadret och bår[r]tfört till Lägrett*).⁸⁶ Odrasaagi kaotus polnud ainus kahju, mida Keila mõis 1603. aasta sügisel Poola vaenuvää tõttu kandis.⁸⁷ Maha põles kogu Keila

⁸⁰ Taani erru läinud Norra asehaldur Axel Gyldenstjerne kirjeldas 1602. aastal oma reisikirjas Ivangorodi ja Narvat, mille mõlema kindluse kohta ütles, et need on „paljudes sõdades väga purustatud”, kuid ümberringi on maa väga ilus oma karjamaade ja põldudega (*ist gar schön von Weide und Getreide*): Warhafftige vnd kurtze Relation, lk. 8.

⁸¹ Vt. E. Tärvel. Adramaa, lk. 47; E. Tärvel. Fol´vark, pan i poddannij. Agrarnye otnošeniia na territorii južnyj Ėstonii v konce XVI – načale XVII veka. Tallinn, 1964, lk. 104.

⁸² A. Soom. Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert. Lund, 1954, lk. 76–77; E. Dunsdorfs. Der grosse schwedische Kataster in Livland 1681–1710. Stockholm, 1950, lk. 140, 161.

⁸³ V. Voipio. Katovuosi, lk. 1.

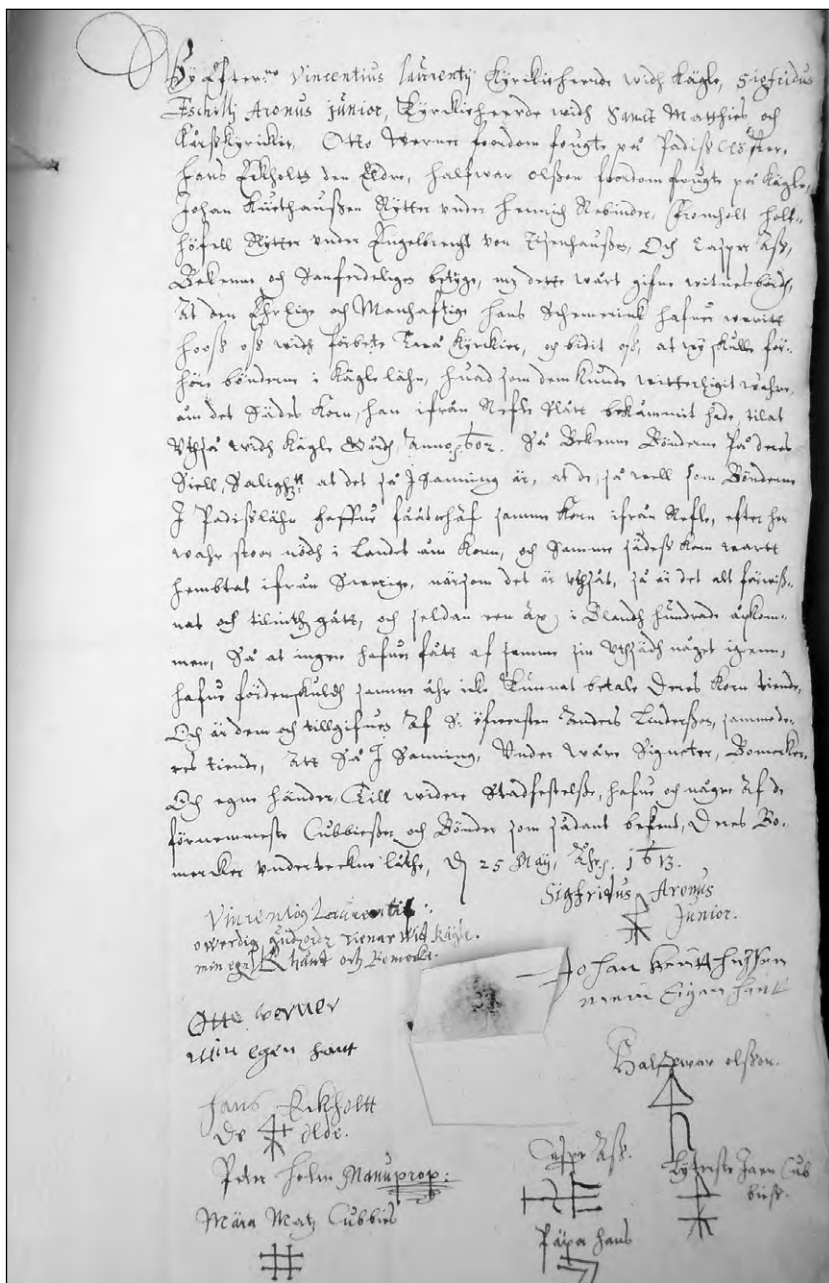
⁸⁴ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 26 (Måns Halles Rekenskap för opbt: och uthgift på Jachewals Gårds samptt för Landett som der under lydge, 24.04.1601–24.04.1602).

⁸⁵ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 44 (Böndernes witneßbördh, 25.05.1603).

⁸⁶ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 44 (Hans Schemerinccks Rekenskap för opbördh och uthgift på Kägale Gårdh, 09.03.1603–09.03.1604).

⁸⁷ Keila aruandes kajastub 1603. aasta poolakate rüüstamine oli ilmselt seotud septembri algul 1603 Chodkiewiczzi väe pealetungiga Tallinnale ning sellele järgnenud rüüsteretkega Läänemaale, kus küll tabas poolakaid katkuepideemia, vt.: Eesti ajalugu III. Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani, lk. 78.

Keila talupoegade
peremärkidega
kinnituskiri suurest
odraikaldusest
1602. aastal.
RA, Baltiska
fogderäkenskaper,
vol. 44

mõis, löödi maha suur hulk mõisa loomi (1 härg, 1 mära, 2 vasikat, 6 kitse, 6 kitsetalle, 11 pörsast, 23 tibu) ja kaotsi läks ka 41 tündrit väärtuslikku rukist.⁸⁸ Kokkuvõttes on seega olemasolevate andmete põhjal raske järeldada, kui suur oli veel ka 1603. aastal jätkuvalt ikalduse ulatus Eestimaal. Padisel andis nii rukki- kui odrasaak sel aastal ainult uue külvisemne, kuid sellest üksikust näitest ei piisa, et teha üldistavamalt järeldust.

dada, kui suur oli veel ka 1603. aastal jätkuvalt ikalduse ulatus Eestimaal. Padisel andis nii rukki- kui odrasaak sel aastal ainult uue külvisemne, kuid sellest üksikust näitest ei piisa, et teha üldistavamalt järeldust.

⁸⁸ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 44 (Hans Schemerinc's Rekenskap för opbördh och uthgift på Kägla Gårdh, 09.03.1603–09.03.1604).

Tabel 1. Viljasaagid Eestimaa mõisamaadel 1598.–1603. a.⁸⁹

Aasta	Mõis	Vili	Külvatud (tündrit)	Lõigatud (tündrit)	Saagikus
1598	Narva loss	Rukis	94	130	1,3
		Oder	47	202	4,2
		Kaer	25	16	0,6
1599	Toompea loss	Rukis	24	138	5,8
		Oder	26	105	4
	Keila	Rukis	100	468	4,7
		Oder	90	384	4,3
		Kaer	25	62	2,5
		Tatar	0,5	2	4
	Narva loss	Rukis	97	231	2,4
		Oder	83	81	1
1600	Harku	Rukis	40	64	1,6
		Oder	16	53	3,3
	Ruila	Rukis	46	140	3
		Oder	27	122	4,5
		Kaer	4	18	4,5
	Uuemõisa	Rukis	26	57	2,2
	Haapsalu loss	Rukis	65	129	2
		Oder	30,5	111	3,6
	Kiviloo	Rukis	25	88	3,5
		Oder	21	94	4,5
		Kaer	6	20	3,3
	Viimsi	Rukis	22	84	3,8
		Oder	16	60	3,7
		Kaer	4	9	2,3
	Padise	Rukis	40	134,5	3,4
		Oder	34	110	3,2
	Kaer	16	42	2,6	
1601	Jägala	Rukis	51	46	0,9
		Oder	51	20	0,4
		Kaer	7	0	0
	Uuemõisa	Rukis	24	17,5	0,7
	Haapsalu loss	Rukis	40	26	0,6
1602	Narva loss	Rukis	40	101	2,5
		Oder	24	28	1,2
		Kaer	19	0?	0?
		Tatar	0,5	1,5	3
	Keila	Oder	56	4	0,07
1603	Keila	Rukis	35,66	115	3,2
		Oder	18	3,2	0,2
	Padise	Rukis	45,5	49,66	1
		Oder	12	14,5	1,2

⁸⁹ Tabeli andmed põhinevad foogtide aruannetel: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 16, 28, 29, 31, 43, 44, 53, 59, 73, 154, 156.

Linnuselääni sissetulekute vähenemine

Ikalduste tulemusena Rootsi riigi sissetulekud Eestimaalt mitmekordselt vähenesid. Vähenenud laekumiste taustal tuleb arvestada nendel aastatel hüppeliselt kasvanud viljahinda („kallis aeg”). See omakorda avaldas kindlasti mõju Rootsi sõjalisel võimsusele käimasolevas sõjas Poola vastu, rääkimata otsesest näljast, külmast ja haigustest, mis nii Rootsi kui ka Poola armeed neil aastail oluliselt nõrgestas.⁹⁰ Eestimaa Rootsi linnuste sissetulekud vähenesid nälja-aastatel 1601–1603 väga silmatorkavalt, kuigi mingit täielikku tulude (sh. varasemate aastate võlgade laekumiste) ärakukkumist ei toimunud.⁹¹ Väljaminekutes domineerivad tavapäraseks palgad, toidukulud, linnuste ehituse ja parandusega seotud kulud jne.⁹²

Toompea lossi sissetulekud põhinesid põhiosas teistest Tallinna linnuselääni koosseisu kuulunud ja riigi käes olevatest lossi- ja mõisaläänidest (Harku, Keila, Padise jt.)⁹³ ning sõltusid seeläbi väga paljudest asjaoludest (sh. otseselt läänistamistest ja pantimistest)⁹⁴, olles seetõttu väga kõikumavad. Siiski on Toompea lossi sissetulekutes näha väga suurt langust laekumistes aastatel 1601–1603 (vt. tabel 2). Kui rahalised sissetulekud olid üksnes 1603. aastal tähelepanuväärselt madalale langenud, siis teravilja laekumised langesid koos ikalduste ulatuse ja näljahäda kulgemisega, moodustades 1601. aasta eest 63%, 1602. aasta eest 38% ja 1603. aasta eest ainult 15% 1599. aasta vastavatest laekumistest. 1602. aastal kaera hobuste jaoks õnnestus Toompeal saada kokku ainult kaks tündrit Eestimaa domeenivaldustest.

Tabel 2. Toompea lossile laekunud põhisissetulekud (ümardatult) 1599–1604⁹⁵

Majandusaasta	Raha (taalrit)	Rukis (tündrit)	Oder (tündrit)	Kaer (tündrit)
1599/1600	787 (+376 riigitaalrit)	1441	1557	462
1600/1601	493 (+19 riigitaalrit)	1473	1054	182
1601/1602	600	1150	491	56
1602/1603	889	417	222	2
1603/1604	82	347	118	65

Toompea lossiga sarnaselt püsisid ka Narva ja Pärnu linnusel nälja-aastatel rahalised sissetulekud jätkuvalt küllaltki kõrgel, kuid suur tagasilöökk oli just odra ja kaera laekumistes. Narvas oli 1601. ja 1602. aastal rukkilaekumistes ainult 9–18% langus vör-

reldes 1600. aastaga. Seevastu väga selgelt langesid suuvilja sissetulekud 1601. ja 1602. suure ikaldusaasta järel, vastavalt 74% ja 63,5% (tabel 3). Sissetulekute koondsumma järgi laekus Pärnu lossile 1602/03. aastal 1752 taalrit raha, 2822 tündrit rukist, 131,5 tündrit

⁹⁰ Näljahäda mõju kohta Rootsi-Poola sõjas, vt.: W. Tawastjerna. Kaarle IX:n ja Sigismundin taistelu Viron ja Liivinmaan omistamisesta. Helsinki, 1935; M. Laidre. Dorpat, lk. 229–237.

⁹¹ 1601.–1603. aastate tähelepanuväärset mõisate sissetulekute langust on näidanud ka Dorošenko Riia jesuiidi kolleegiumi andmete põhjal: V. Dorošenko. Myza i rynok. Xozjajstvo Rižkoj iezutskoj kollegii na rubeže XVI i XVII vv. Riga, 1973, lk. 75, 172–173.

⁹² Nt. RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 16 (Bårendt v. Kaldens räkenskap för opbördh och utgift på Räfle Slätt, 24.04.1601–05.06.1602).

⁹³ Eestimaa linnuseläänide haldusstruktuuri kohta vt. lähemalt: J. A. Almquist. Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630, II. Stockholm, 1919–1922, lk. 562–666.

⁹⁴ Seejuures on kroonuvaldusi panditud ka Tallinna kodanikele, nt. Keila mõisalääni Karjaküla vakuses oli 1603. aastal 4,5 adramaad panditud Tallinna kodanikule Joest Dunte-le: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 46 (Årlige Rentan aff Kägale Gårdz Länn, Ao 1603).

⁹⁵ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 16 (Hans Wartmans Reckenskap för opbördh och utgift på Refle Slott, 24.04.1599–24.04.1600); samas (Hans Wartmans Räckenskap för opbördh och utgift på Refle Slott, 24.04.1600–24.04.1601); samas (Bårendt v. Kaldens räkenskap för opbördh och utgift på Räfle Slätt, 24.04.1601–05.06.1602); vol. 17 (Lorentz Bilefeltz rekenskap för opbördh och utgift på Refle Slott, 05.06.1603–24.06.1604).

otra ja 2,5 tündrit kaera.⁹⁶ Seega suur ikaldus ja puudujääk kajastus sel aastal Pärnu linnuses ainult odra ja iseäranis kaera osas.

Väga suur nälja-aastate langusköver ilmneb aga palju väiksema ja mõisamajandusega otsesemalt seotud Keila mõisalääni sissetulekuid vaadates. Keila põhisissetulekud langesid 1602. aastal 28%-ni raha, 9%-ni rukki ja 2–4%-ni suvilja osas, võrreldes 1599. aastaga. Järgmisel, 1603. aastal sai Keila mõis aga ainult 18% varasemate aastaste rahalistest sissetulekutest ja 8% rukkilaekumistest, samal ajal kui talivilja ei laekunud enam praktiliselt

mitte üldse. Odra ja kaera laekumised taastusid küll 1604. aastal, kuid koondsissetulekud jäid ka 1604/05. majandusaastal väiksemaks, kui need olid olnud 1598. või 1599. aastal või isegi 1602.–1603. aastal (tabel 4). Igatahes nähtub, et veel ka 1604. aastal on talupoegadelt üha vähem andameid laekunud, mis tekkis aga ilmselt ennekõike tühjunud talude ja adramaade arvelt. Teiselt poolt on 1604. aastal talupojad taas olnud suutelised tasuma odra- ja kaeraandameid, mis näitab, et 1603. aasta järel saabunud kevadel on midagi ikkagi suudetud jätkuvalt põllule külvata.

Tabel 3. Narva lossi põhisissetulekud 1598–1605⁹⁷

	Raha (taalrit)	Rukis (tündrit)	Oder (tündrit)	Kaer (tündrit)
1598/1599	360 (+955 riigitaalrit)	1085	873	203
1599/1600	592 (+1127 riigitaalrit)	4252	1670	373
1600/1601	612 (+657 riigitaalrit)	2771	2157	444
1601/1602	1291 (+2016 riigitaalrit)	2276	410	270
1602/1603	4659 (+110 riigitaalrit)	2537	939	12

Tabel 4. Keila mõisalääni põhisissetulekud 1598–1605⁹⁸

Majandusaasta	Raha (taalrit)	Rukis (tündrit)	Oder (tündrit)	Kaer (tündrit)
1598/1599	206	315	364	100
1599/1600	39	586	500	129
1602/1603	11	53	22	2,33
1603/1604	7	49,33	2	0
1604/1605	4	36,33	60,66	12

Talupoegade suutlikkus mõisaandameid tasuda

Eestimaa linnuseläänide sissetulekud sõltusid esmajärjekorras talupoegadelt kogutud andamitest. Erinevalt 17. sajandi lõpu reduktiooni järgsest olukorrast polnud sajandi alguses kroonumaad välja renditud, vaid neid juhiti

foogtide ja ametnike poolt. Rootsi Eestimaa kroonuvaldustes talupoegadelt laekuvad andamid läksid otseselt riigituludeks ja mõisa- või linnuseadministratsiooni ülalpidamiseks.

Veel 1600. aasta sügisel on talupojad olnud tavapäraselt või isegi hästi olnud suutelised kandma oma mõisakoormisi ja mingeid tõendeid ikaldusest või suurematest raskustest

⁹⁶ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 108 (Andreas Plens Rekänskap för upbört och uthgiftt widh Perno Slodtt Anno 1603).

⁹⁷ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 154 (Clemmet Diricksons Räkenskap för Opbörd och Utgift på Narfwe Slott, 1599); samas (Hans Westermans Räkenskap för Upbördh och Utgiftt för Narfwe Slott och Lähn, 1600); vol. 155 (Hans Westermans Räkenskap för Narve Slott och Lähn, 1601); samas (Hans Westermans Räkenskap för Narfwe Slott och Lähn, 1602); vol. 156 (Hans Westermans Räkenskap för Narve Slott och Lähn, 1603).

⁹⁸ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 43 (Wacke Book uty Kägel Gårdz Länn Anno 1599); samas (Halffwar Olwfscons räkenskap för Kägel Gårdhz Länn, 24.04.1599–24.04.1600); vol. 46 (Ärlige Rentan aff Kägle Gårdz Länn, Ao 1603); samas (Ärlige Rentan aff Kägle Gårdz Lähn, Ao 1604); samas (Ärlige Rentan aff Kägle gårdz Lähn Anno 1605).

talupoegade juures allikatest ei leia.⁹⁹ Pigem vastupidi – 1600. aasta sissetulekute aruanne-tes võib leida märkusi, et talupojad on „täielikult” tasunud oma koormised.¹⁰⁰ Samas siiski näiteks Harku mõisalääni 83 talupoja koguvõlgnevus 1600. aasta eest oli 29,5 taalrit, 70 tündrit rukist, 75 tündrit otra, 25 tündrit kaera ja teisi jaosandameid, mis moodustas *ca* kolmandiku ettenähtud andamitest.¹⁰¹

Foogtide arveraamatud aastatest 1601–1603 näitavad selgelt ka nälja-aastatel jätkuvat talupoegade püüdu ja mõisate sündi tasuda ettenähtud andameid. Siiski iga aastaga talupoegade raskused oma raha- ja viljaandameid tasuda selgelt kasvasid. Talupoegade maks-mata jäänud osa kohta on neil aastatel peetud eraldi arvestust.¹⁰²

Säilinud Jägala mõisa 1601.–1602. aasta vakuraamatud kajastavad reaalseid laekumisi, mis iga talupoeg nendel kahel aastal mõisale on andamitena tasunud. Sellele järgneb mõisapoolne kokkuvõte mõisa sissetulekutest. Ilmneb, et kui 1600. aasta sügisel suutsid talupojad kanda veel tavapäraseid koormisi, siis 1601. aasta üldise ikalduse tulemusena jääd suurem osa mõisaandameid võlgu või püüti tasuda rahas.¹⁰³ Sularaha suutsid Tallinna-lähedased Jägala talupojad üldse üllatavalt hästi tasuda. Suivilja (otra, kaera) ei laekunud aga 1601. aasta sügisel mõisale enam terakestki. Pole võimalu, et katastroofilise ikalduse tulemusena on mõis suiviljaandamist lihtsalt loobunud, mille kohta pole küll ühtegi märget. Selgelt on aga mõis nõudnud jätkuvalt rukkiandameid, mille tasumisega on samuti olnud talupoegadel suuri raskusi, kuid mõis on võimaldanud maksta ka

puuduoleva vilja asemel rahas, kursiga 20 ööri 1 vaka eest (ehk 4 vakka = 2,5 taalrit). Seevastu lambaid on tasunud talupojad 1601. aastal isegi rohkem kui aasta varem, iseäranis kui arvestada, et 1601. aastal oli talude arv vähenenud 1600. aastaga võrreldes viie võrra: 43-lt 38-ni. Lammaste hoolsam tasumine (ette oli nähtud 1 lammas talult, hoolimata talu suurusest) ilmselt tulenes samuti püüdest viia mõisale vähemalt nii palju kui võimalik. Mõni talupoeg suutiski tasuda 1601. aasta sügisel ainult lamba ning kolm talupoega 38-st ei olnud võimelised tasuma mõisale sel aastal mitte midagi.¹⁰⁴

Keila mõisalääni tuluaruannetes on aastatel 1602–1604 märgitud lehe vasakusse äärde iga talupoja kohustuslikud mõisaandaminormid ning samasse paremasse äärde iga-aastane nende tegelik laekumine. Samamoodi on see kokku võetud Padise kloostrimõisa 1603/04. aasta aruandes. Need annavad küllaltki usaldusväärse ülevaate talupoegade suutlikkusest tasuda näljahäda aastatel oma koormisi (vt. Tabel 5–6). Keila mõisaläänis 1603. aastal on märgata selget maksuvõime langust võrreldes 1602. aastaga, iseäranis suivilja osas, mida pole peaaegu üldse suudetud tasuda. Suivilja ikaldumist püüti korvata rukki suurema tasumise-ga, mis ilmselt selgitab tõsiasi, et 1603. aastal tasusid talupojad koguni üle ettenähtud normi rukkiandamist. Ühtlasi lasevad vähemalt Keila andmed uskuda, et 1603. aasta rukkisaak oligi parem 1602. aasta omast. Samamoodi on üle kahe korra rohkem ettenähtud normist tasunud talupojad sel aastal mõisale heina. Nähtavasti ka sellega on püütud (või mõisa nõudmisel) korvata oma nõrkust muude andamite

⁹⁹ Nt. RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 28 (Årlige Rentann aff Fägefyr Lhänn pro Anno 1601).

¹⁰⁰ Nt. „Aff Gierdenn [– – –] hafve opburitt aff de bönder som fulkommeligen hafve betaltt deras spannmåls retighett”: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 16 (Hans Wartmans Räckenskap för opbördh och utgiftt på Refle Slott, 24.04.1600–24.04.1601).

¹⁰¹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 31 (Hans Stenküls Räckenskap för Harka Gårdz Länn, 24.04.1600–24.04.1601).

¹⁰² Nt. Haapsalu lossis 1601. a. ikalduse järel: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 73 (Rest noch in allen bey denn Pauren von der Einrenntung, 1601).

¹⁰³ Kui 1600. aasta eest sai Jägala mõis talupoegadelt kokku: rukist – 102 tündrit, otra – 116 tündrit, kaera – 3 tündrit, vakuraha – 58 taalrit ja lambaid – 22 tk., siis 1601. aasta eest laekus: rukist – 25 tündrit, vakuraha – 52,5 taalrit, lambaid – 25 tk. ja lisaks rukkiandamite eest rahana 35 taalrit 8 ööri (mis asendas *ca* 19 tündrit rukist): RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 26 (Wacke Book under Jachewals Gårdz, 24.04.1600–24.04.1601); samas (Wacke Book under Jachewals Gårdz, 24.04.1601–24.04.1602).

¹⁰⁴ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 26 (Wacke Book under Jachewals Gårdz, 24.04.1600–24.04.1601); samas (Wacke Book under Jachewals Gårdz, 24.04.1601–24.04.1602).

tasumisel. Nii 1602. kui 1603. aasta ei saanud igal juhul olla kõige kehvemad heina-aastad. Näiteks 1602. aastal ei suutnud üks pooladrik tasuda andamitena peaaegu mitte midagi, küll aga tegi ta mõisale 7 koormat heina, kuigi nõutud oli temalt ainult pool koormat. Talupoegade suutlikkus sularaha tasuda on seevastu püsinnud enam-vähem samas suurusjärgus nii 1602. kui 1603. aastal – ligi kolmandiku ettenähtust. Eriti selgelt on talupoegade maksevõime langus näha väiksemate perseelide osas (tallesid, mune, kaunu jm.), mida 1602. aastal on veel suudetud teatud määral maksta, kuid 1603. aastal pole enam sedagi mõisale antud. Siiski, 1603. aastal on tõusnud maksesuutlikkus lammaste ja küttepuude puhul.¹⁰⁵

Padise talupoegade maksevõime raha ja vilja suhtes on 1603. aastal olnud veel madalam kui Keila talupoegadel. Kui 1602. aasta eest on talupojad veel tasunud suviviljaandameid, siis 1603. aasta eest on ainult üks talupoeg tasunud oma nõutud 1,75-tündrisest odraandamist koguni kaks tündrit, kuid ülejäänud talupojad pole otra ega kaera maksnud toopigi. Mitu aastat järjest toimunud suvivilja üldine ikaldus pole ilmselt võimaldanud otra ega kaera kevadel eriti maha tehagi. Seevastu väiksemate jaosandamite osas (munad, kanad, küttepuud, hein) olid Padise talupojad tasunud sajaprotsendiliselt (vt. tabel 6). Lisaks sellele kuulusid Padise kloostrile alla kaluritalupojad, kes pidid tasuma soolakala, kuivatatud kala ja suitsuheeringat (*Krampsill*), mis osas samuti talupoegadel 1603. aasta eest võlgnevusi ei tekkinud. See teeb kahtlemata teatud määral ettevaatlikuks, kui täpselt nende laekumiste

kohta arvet on peetud. Kahtlusi hajutab mõnevõrra küll sellele aruandes järgnev talupoegade võlaregister (*Restantiae hooß Bønderne*) 1603. aasta kohta, kus sisuliselt on tehtud samasugune arvestuslik tehe – ettenähtud koormistest lahutatud laekumised. Selle järgi Padise talupoegadel polnud samuti munade, kanade, küttepuude, heina ega kalade osas võlgnevusi, küll aga suured võlad raha, vilja, või, häregade, sigade, lammaste ja linalõnga osas.¹⁰⁶

Seega talupojad on tasunud jätkuvalt ka näljahäda kõrgaastatel nii palju, kui nad on suutnud. Lisaks on talupojad jätkuvalt olnud sunnitud maksma oma taluloomi (härgi, lambaid) ka trahvideks või tasuma muid erakorralisi nõudmisi.¹⁰⁷ Koormisenorme pole talupoegadele ka kuidagi vähendatud. Küll aga leidub tähelepanuväärselt nii 1602/03., 1603/04. kui 1604/05. aasta Keila mõisalaani koondaruandes selgitus, et kuigi talupojad ei ole tasunud andameid vastavalt korrale „oma suure vaesuse tõttu”, siis sellele vaatamata „maksmata jäänud osa on võimude poolt andeks antud, nagu kiri selle kohta teatab”.¹⁰⁸ Keila talupoegade 1603. aasta tunnistuskirjas on selgitatud, et odrakülvi täieliku ikalduse tõttu pole talupojad suutnud maksta odrakümnist ja „sama kümnis on neile ka andeks antud ülem Anders Linderßoni [s. o. asehaldur Lennartssoni] poolt”.¹⁰⁹ Peaaegu sama sõnastusega märkuse leiab ka Padise kloostrimõisa 1603/04. aasta aruandest, mille kohta on teisel täpsustatud, et see järeleandmine on toimunud kuninga ülesandel ja heaksarvamisel.¹¹⁰ Ka Soomes on Rootsi võimud andnud 1603/04. aastal vähemalt mõnel pool osalise kroonuandami-

¹⁰⁵ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 46 (Årlige Rentan aff Kägale Gårdz Länn, Ao 1603); samas (Årlige Rentan aff Kägale Gårdz Lähnn Ao 1604).

¹⁰⁶ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 59 (Otto Werners Rekenskap för Padiss Clösterslähn, 01.08.1603–01.08.1604).

¹⁰⁷ Nagu nt. ilmneb Pärnu lossi 1601. aasta sissetulekutest: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 107 (Andreas Plens Reckenskap för opbördh och utgiftt widh Pernow Slott, 12.10.1601–08.03.1602).

¹⁰⁸ *För:ne Bønder hafver icke Betalt efter ordningen för deres store oförmøgenheetskuld [1605. a aruandes: för Fattighdom och oförmøghenhedt skuld]. Och är dem deres rest [1605: derast Restantier] tilgift af öfverheeten efter som brefvet derom förmäler*: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 46 (Årlige Rentan aff Kägale Gårdz Länn, Ao 1603); samas (Årlige Rentan aff Kägale Gårdz Lähnn Ao 1604); samas (Årlige Rentan aff Kägale gårdz Lähnn Anno 1605).

¹⁰⁹ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 44 (Bøndernes witneßbördh, 25.05.1603).

¹¹⁰ ... *Bønderne, som de icke hafve kunet uthgøre, för deras stoore ofämögenhz och fattigdom skuld, och ähr efterlätit och tilgift af w. öfwersten Anders Lindderßon; ... Och efter Restett ähr dem af Anders Linderßon På K: M:z: wegner och Nådige behagh tilgift:tt*: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 59 (Otto Werners Rekenskap för Padiss Clösterslähn, 01.08.1603–01.08.1604).

test vabastuse ikalduste ja katku tõttu.¹¹¹ See kõik peaks tähendama, et talupoegadele olid nende maksmatajäänud võlgnevused tühistatud. Isegi selline leevendus oleks talupoegadele olnud kahtlemata suur vastutulek. Siiski tekitab mõnevõrra segadust Keila 1605. aasta koondaruandes leiduv märg 61 tündri laekunud odra kohta, et selle hulka on arvestatud 39 tündrit 1602/03. ja 1603/04. aasta võlgnevusi.¹¹² Seega talupojad nagu oleksid ikkagi tasunud oma nälja-aastate viljavõlgnevusi. Igal juhul pole pärast 1604. aastat talupoegadele võlgade andeksandmist enam kusagil aruannetes

lubatud, kuigi talupoegade võlgnevused olid suured ka 1605. ja järgnevatel aastatel.

Käesolev uurimus sai võimalikuks tänu Eesti Teadusagentuuri granti nr. PUT119 ja Rootsi Instituudi uurimistoetusele. Samuti soovib autor tänada Enn Tarvelit, Jake Lippmani, Timo Myllyntausi ja Enn Küngi lahke abi eest.

Marten Seppel

(1979), *PhD*, uusaja lektor, Tartu Ülikool, Lossi 3, 51003 Tartu, marten.seppel@ut.ee

Tabel 5. Keila mõisalääni talupoegade maksevõime 1602–1603 (arvestatud on ainult neid talupoegi, kelle kohta on otsesed andmed)¹¹³

		Talu- poegi	Raha (taalrit)	Rukis (tündrit)	Oder (tündrit)	Kaer (tündrit)	Või (tündrit)	Lam- bad (tk.)	Talled (tk.)	Mune (tk.)	Kanu (tk.)	Kütte- puid (sülda/ koormat)	Heina (koor- mat)
1602/ 1603	Norm	21	23,3	56,25	56,25	16,5	155	15,5	15,5	155	62	46,5	15,5
	Maks- nud	21	7,875	34,5	19,5	4,66	155	8	6	145	3	35	36
	Makse- võime		34%	61%	35%	28%	100%	52%	39%	94%	5%	75%	232%
1603/ 1604	Norm	15	12,8	31,75	31,75	9,2	85	8	8	80	32	24	8
	Maks- nud		3,6	33,6	2	0	44	9	0	0	0	20	23
	Makse- võime		28%	106%	6%	0%	52%	113%	0%	0%	0%	83%	288%

Tabel 6. Padise kloostri ametkonna talupoegade maksevõime 1603. aasta eest¹¹⁴

		Talu- poegi	Raha (taalrit)	Rukis (tündrit)	Oder (tündrit)	Kaer (tündrit)	Või (naela)	Lam- bad (tk)	Talled (tk)	Mune (tk)	Kanu (tk)	Kütte- puid (sülda)	Heina (koor- mat)
1603/ 1604	Norm	48	30,5	70,4	70,4	20,25	10	21,25	21,25	213	79	57,75	21,25
	Maks- nud	48	3	48,1	2	2	3,5	3	3	213	79	57,75	21,25
	Makse- võime		9,8%	68,3%	2,8%	9,9%	35%	14,1%	14,1%	100%	100%	100%	100%

¹¹¹ Handlingar upplysande Finlands, II, nr 305.

¹¹² *Her Iblandh ehr In Recknatt 39 Tnor som die betalt hafwe för deras 603 och 604 års Rest*: RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 46 (Årlige Rentan aff Kägler Gårdz Lähnn Anno 1605).

¹¹³ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 46 (Årlige Rentan aff Kägler Gårdz Länn, Ao 1603); samas (Årlige Rentan aff Kägler Gårdz Lähnn Ao 1604).

¹¹⁴ RA, Baltiska fogderäkenskaper, vol. 59 (Otto Werners Rekenskap för Padiss Clösterslähn, 01.08.1603–01.08.1604).